

Тетяна Пастушенко,

к.і.н.,

с.н.с. відділу історії України періоду Другої світової війни,
Інститут історії України НАН України (Київ)

Україна, tetiana_p@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0775-3788>

РАДЯНСЬКІ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНІ В ІСТОРІЇ БАБИНОГО ЯРУ

У статті йдеться про долю радянських військовополонених у контексті трагічних подій у Бабиному Яру під час нацистської окупації. Полонені червоноармійці постають в історії цього місця масового вбивства у трьох іпостасях: як жертви розстрілів, як виконавці рабської та примусової праці, переважно в'язні Сирецького табору, і як винуватці й співучасники вбивств у Бабиному Яру. **Метою статті** є дослідження за яких обставин і коли відбувалися вбивства військовополонених у Бабиному Яру, ким були ці страчені бійці і командири Червоної армії; на яких примусових роботах використовували військовополонених у Бабиному Яру; яку роль у вбивствах у Києві відігравали підрозділи української допоміжної поліції та кількість військовополонених у цих воєнізованих підрозділах. Зумовлені метою **дослідницькі завдання** полягають в реконструкції подій у Бабиному Яру та його околиць в широкому контексті нацистської окупаційної політики в Києві та місця і ролі у цих подіях радянських військовополонених. Джерелами дослідження стали донесення поліції безпеки та СД, матеріали архівно-слідчих справ НКВС і свідчення очевидців. **Методологія** поєднує підходи історичної герменевтики, історії повсякдення та соціальної антропології. **Наукова новизна** полягає у постановці дослідницького питання. Зазвичай Бабин Яр асоціюється із цивільними жертвами нацизму, переважно євреями. Різні аспекти долі радянських військовополонених комплексно не описувалася. **Висновки.** Доведено, що радянські військовополонені були першими жертвами, страченими у Бабиному Яру, і серед його останніх. Загалом у Бабиному Яру поховано біля 20 000 радянських військовополонених. Серед способів порятунку і виживання в нестерпних умовах полону була також співпраця з нацистами. Серед полонених червоноармійців були ті, хто погодився стати охоронцем, вступив до табірної чи міської поліції, став катом своїх товаришів по зброї і цивільного населення

Ключові слова: Бабин Яр, радянські військовополонені, Друга світова війна, Голокост, нацистський окупаційний режим, примусова праця, колаборація.

Біля підніжжя радянського пам'ятника, спорудженого у 1976 р. у Бабиному Яру, на трьох бронзових плитах російською, українською та мовою їдиш написано: «Тут у 1941–1945 роках німецько-фашистськими загарбниками були розстріляні більше ста тисяч громадян Києва і військовополонених». Доля розстріляних євреїв та жертв інших національностей, які фігурують у написі під евфемізмом «громадяни Києва», у наш час є центральною темою наукових праць, літературних творів, меморіальних заходів у Бабиному Яру. Власне саме з масовим вбивством цивільними євреїв і асоціюється нині в публічному просторі сама назва цього урочища на околиці міста Києва. А от про полонених червоноармійців, взаємозв'язок їх долі з трагічною історією Бабиного Яру під час нацистської окупації, до цього часу спеціальних досліджень не проводилося. У цій статті пропонується заповнити цю прогалину.

Бабин Яр в усьому світі відомий як місце найбільш масштабного одночасного розстрілу євреїв, коли упродовж 29–30 вересня 1941 р. було вбито майже 34 тисячі жінок, чоловіків і дітей. Розстріли й вбивства в самому урочищі та в інших місцях поблизу продовжувалися в наступні дні аж до повернення радянської влади в листопаді 1943 р. Жертвами нацистів поряд з євреями стали й інші групи населення: роми, пацієнти психіатричної лікарні, в'язні таборів для радянських військовополонених, учасники українського та комуністичного підпілля і просто цивільні заручники. Починаючи з весни 1942 р. і до вересня 1943 р. поряд з Бабиным Яром діяв виправно-трудоий табір поліції безпеки та СД, більш відомий як Сирецький табір. Сюди на повільну смерть через примусову працю відправляли арештованих жителів міста та генеральної округи Київ. Співучасниками злочинів у Бабиному Яру, окрім членів айнцаг-групи «Ц» поліції безпеки і СД, були різноманітні охоронні й поліційні підрозділи, створені нацистами на окупованій території. Часто, служба у таких воєнізованих підрозділах для військовополоненого була ще одним способом врятувати своє життя і вирватися з табору. А також це був шлях, який в підсумку приводив до Бабиного Яру вже у ролі злочинця.

Розповідь про ці ролі військовополонених (як жертви і як співучасника/виконавця злочину) становитиме основну структуру цієї статті. У вступі буде коротко представлено огляд дотичної літератури та джерел для цього дослідження. В основній частині буде роз'яснено особливості становища радянських військовополонених під час Другої світової війни та безпосередньо у таборах у Києві. Кого з полонених вбивали, яка була доля тих, хто залишився живим, яким чином колишнім червоноармійцям вдавалося вирватися з полону. Яка була роль військовополонених у складі місцевої поліції та інших воєнізованих формувань нацистів. І як це все пов'язано з місцем на західній околиці Києва — Бабиным Яром.

Труднощі реконструювання колективної долі радянських військово-полонених пов'язаної з Бабиним Яром полягають у тому, що історія полонених червоноармійців в окупованому нацистами Києві недостатньо вивчена. Загальний стан джерел з проблематики військового полону та нацистського терору на окупованих українських територіях загалом тривалий час не давав можливості займатися цією темою навіть після зняття радянських ідеологічних заборон. Розсекречення документів із радянських архівів, спрощення доступу до матеріалів судових процесів над нацистськими злочинцями у архівах Німеччини, активізація міжнародних наукових контактів, публікації джерел — все це створило умови для такого локального дослідження.

Не зупиняючись на загальних питаннях історіографії радянських військовополонених під час Другої світової війни, важливо зазначити, що український аспект у цій проблематиці тривалий час майже не виділявся й, відповідно, не вивчався ні радянськими, ні західними істориками. Перші праці українських вчених на цю тему ґрунтувалися на обмеженому джерельному матеріалі й мали переважно оглядовий характер¹. Єдиним виданням, у якому представлена систематизована інформація про табори військовополонених на території України та кількість ув'язнених, у тому числі в Києві, залишається «Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941–1944)»², підготовлений на основі документів із архівів України, Російської Федерації та Німеччини. У контексті історії Голокосту та політики нацистів на захоплених східних територіях розглядав питання радянських військовополонених нідерландський історик Карел Беркгоф³, зокрема поводження з полоненими червоноармійцями він показав як вбивство з ознаками геноциду. Книга «Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою»⁴ започаткувала подальші його дослідження історії окупованого нацистами Києва,

¹ Коваль М. В. Радянські військовополонені — шлак війни. *Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.)*. Київ: Альтернативи, 1999. С. 196–218; Король В. Ю. Трагедія військовополонених на окупованій території України в 1941–1944 роках. Київ: Академія, 2002; Військовий полон та інтернування. 1939–1956. Погляд через 60 років / Матеріали міжнародної конференції 2–4 червня 2006 р. Київ: Парламентське вид-во, 2008.

² Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941–1944) / Упор. Дубик М. Київ: ВАТ «Книжкова друкарня наукової книги», 2000.

³ Berkhoff K. C. The Russian Prisoners of War in Nazi-Ruled as Victims of Genocidal Massacre. *Holocaust and Genocide Studie*. 2001. 1 (15). P. 1–32.

⁴ Карел Беркгоф. *Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою*. Київ: Критика, 2011. 455 с.

долі військовополонених та масакри у Бабиному Яру⁵. Пропонована стаття є також продовженням власних досліджень авторки з теми радянських військовополонених в Києві⁶.

Під час роботи над цією статтею ми спиралися на результати дослідження історії Бабиного Яру. Починаючи з 1990-х рр. на пострадянському просторі стали з'являтися публікації про вбивство євреїв у Бабиному Яру, які містили документи із раніше засекречених фондів (Надзвичайної державної комісії, Комісії з історії Великої вітчизняної війни), а також архівів спецслужб⁷. Дослідження Віталія Нахмановича і Тетяни Євстаф'євої «Бабин яр: людина, влада, історія. Історична топографія. Хроніка подій»⁸ фактично повернуло тему Бабиного Яру в Україні із сфери інтересів громадських активістів і краєзнавчих студій до систематичних наукових досліджень. Здійснений аналіз матеріалів повоєнних розслідувань радянських спецслужб, свідчень очевидців та доступних документів німецьких спецслужб, представлених у названому збірнику, показав, що першими у Бабиному Яру стали розстрілювати військовополонених ще до початку масового вбивства євреїв 29–30 вересня

⁵ Беркгоф К. «Трупи у яру належали жінкам, чоловікам та дітям»: письмові свідчення 1941 року про вбивство у Бабиному Яру. *Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі*. 2017. Вип. 15. С. 9–38; *Його ж.* Історія Діни Пронічевої, яка пережила Бабин Яр: німецькі, єврейські, радянські, російські та українські документи. *ШОА в Україні: історія, свідчення, увічнення / Під ред. Брендон Р., Лайер В.* Київ: Дух і Літера, 2015. С. 397–432; Berkhoff K. C. The Corpses in the Ravine Were Women, Men, and Children: Written Testimonies from 1941 on the Babi Yar Massacre. *Holocaust and Genocide Studies*. 2015. 2 (29). P. 251–274.

⁶ Пастушенко Тат'яна. Киевское окружение и уничтожение военнопленных евреев: топография Холокоста. *СССР во Второй мировой войне: оккупация. Холокост. Сталинизм*. Под редакцией О. Будницкого и Л. Новиковой. Москва: Политическая энциклопедия, 2014. С. 98–111; *Її ж.* Табори для радянських військовополонених у Києві, 1941–1943 рр. *Бабин Яр: людина, влада, історія. Документи і матеріали. Електронне видання*. URL: http://history.kby.kiev.ua/articles#/publication/doc_4946.Tabori_dlya_radyanskikh_viykovopoloneni_h_u_Kiyevi,_1941-1943_r.html (дата звернення: 14.10.2022)

⁷ Бабин Яр (вересень 1941 — вересень 1943 рр.). *Український історичний журнал*. 1991. № 12. С. 53–62; Бабий Яр. К пятидесятилетию трагедии 29, 30 сентября 1941 года. Иерусалим: Библиотека-Алия, 1991. С. 136–164; *Мартьяненко Б. А.* Трагедия Бабьего Яра: рассекреченные документы свидетельствуют. *Die Shoah von Babij Jar*. S. 361–374; Київський процес. Документи і матеріали. Київ: Либідь, 1995. 208 с.; Київ у дні нацистської навали: За документами радянських спецслужб. О. Є. Лисенко (відп.ред.), Т. В. Вронська (упоряд.). Київ–Львів: Місіонер, 2003. 528 с.

⁸ Бабий Яр: человек, власть, история: Документы и материалы: В 5 кн. Кн. 1. Историческая топография; Хронология событий. Сост. Т. Евстафьева, В. Нахманович. Киев: Внешторгиздат Украины, 2004. 597 с. Див. також URL: <http://www.kby.kiev.ua/book1/documents/> (дата звернення: 14.10.2022).

1941 року⁹. Дослідження історії Бабиного Яру у широкому історичному контексті продовжує однойменний інтернет-проект, де висвітлюється і проблематика історії військовополонених у Києві¹⁰. Спеціалізацією досліджень Олександра Круглова стала робота з німецькими документами та німецькомовною історіографією Голокосту на території України¹¹. Два його збірника безпосередньо присвячені обставинам розстрілів у Бабиному Яру, дослідженню біографій виконавців злочинів¹². Питання військовополонених в окупованому Києві та в Бабиному Яру тією чи іншою мірою торкалися учасники наукових конференцій, матеріали яких опубліковані у тематичних збірниках¹³. Важливе питання про залучення до розстрілів у Бабиному Яру місцевої допоміжної поліції та про особовий склад її перших підрозділів досліджував Олександр Кучерук, Віталій Нахманович, Дмитро Ситник¹⁴.

Однією з причин недостатньої уваги до вивчення долі радянських військовополонених у Бабиному Яру є стан джерел. Документи структур Вермахту, які відповідали за утримання військовополонених, були знищені ще під час війни і збереглися лише фрагментарно. Практично не збереглися документи поліції безпеки та СД в Києві, які проводили страти у Бабиному Яру. Основну інформацію про діяльність цих спец-

⁹ *Віталій Нахманович*. Расстрелы и захоронения в районе Бабьего Яра во время немецкой оккупации г. Киева 1941–1943 гг. Проблемы хронологии и топографии. *Бабий яр: человек, власть, история*. С. 84–163.

¹⁰ URL: <http://www.kby.kiev.ua> (дата звернення: 03.08.2022).

¹¹ Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941–1944 годах / Сост. А. Круглов. Киев: Ин-т иудаики, 2002. 485 с.

¹² *Круглов А., Уманский А.* Бабий Яр: жертвы, спасители, палачи. Днепр: Украинский институт изучения Холокоста «Ткума»; ЧП «Лира ЛТД», 2019. 280 с.

¹³ Бабин Яр: масове убивство і пам'ять про нього: Матеріали міжнародної наукової конференції 24–25 жовтня 2011 р., м. Київ. Київ: Укр. Центр вивчення історії Голокосту, Громад. к-т для вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру, 2012. 288 с.; Київ: війна, влада, суспільство. 1939–1945 рр.: За документами радянських спецслужб та нацистської окупаційної адміністрації. Ред. кол.: В. А. Смолій (голова), О. В. Бажан, Г. В. Боряк, Т. В. Вронська, О. Є. Лисенко (відп. ред.). Київ: Темпора, 2014. 864 с.

¹⁴ *Кучерук О.* Початковий період діяльності української поліції Києва в час німецької окупації. URL: <http://kmoun.info/2016/10/10/o-kucheruk-pochatkoviy-period-diyalnosti-ukrayinskoji-politsiyi-kiyeva-u-veresni-grudni-1941r/> (дата звернення: 03.08.2022); *Нахманович В.* До питання про склад учасників каральних акцій в окупованому Києві (1941–1943). *Друга світова війна і доля народів України: матеріали 2-ї Всеукраїнської наукової конференції, м. Київ, 30–31 жовтня 2006 р.* Київ: Зовнішторгвидав, 2007. С. 227–262; *Нахманович В. Р.* Буковинський курінь і масові розстріли євреїв Києва 1941р. *Український історичний журнал*. 2007. № 3. С. 76–97. URL: http://resource.history.org.ua/publ/journal_2007_3_76 (дата звернення: 03.08.2022); *Ситник Д.* Формування української поліції у Києві (1941–1943). *Наукові записки НАУКМА. Історичні науки*. 2020. Том 3. С. 40–48.

служб ми маємо із «Донесень про події в СРСР» айнзацгруп СД, які вже опубліковані упродовж 2011–2015 років¹⁵. Основним джерелом цього дослідження стали матеріали повоєнних розслідувань радянських спецслужб злочинів у Бабиному Яру та окупованому Києві. Це архівно-слідчі справи НКВС (з 1947 — МВС), які зберігаються у Галузевому державному архіві Служби безпеки України. Вони містять свідчення очевидців та тих, хто вижив, під час масових розстрілів у Бабиному Яру, в'язнів Сирецького табору, а також протоколи допитів колишніх поліцейських та військовослужбовців інших німецьких воєнізованих підрозділів в Києві, які власне і вказали на різний статус та становище радянських військовополонених під час подій у Бабиному Яру. Серед цих матеріалів розслідувань НКВС містяться також оригінальні документи поліції безпеки та СД Києва¹⁶.

Наступним важливим корпусом джерел є матеріали судових процесів над нацистськими злочинцями в Федеративній Республіці Німеччина. Для цього дослідження важливі, у першу чергу, матеріали Земельного суду в Дармштадті за 1961 р. і перегляд цієї справи у 1963 р. проти посадовців поліції безпеки та СД Києва та Земельного суду в Штутгарті за 1969 р. проти учасників так званої зондеркоманди 1005. Вироки цих та багатьох інших судів над нацистами публікувалися в пресі та починаючи з 1968 року почали виходити окремими виданням, а з 2008 р. доступні на спеціальному Інтернет-сайті¹⁷.

Спогади євреїв, колишніх військовополонених, в'язнів Сирецького табору Давида Будніка, Якова Капера, Захара Трубакова, опубліковані вже після розпаду СРСР і вільні від ідеологічного тиску, доповнили їх свідчення новими деталями і обставинами¹⁸.

¹⁵ Die «Ereignismeldungen UdSSR» 1941. Dokumente der Einsatzgruppen in der Sowjetunion. Klaus-Michael Mallmann, Andrej Angrick, Jürgen Matthäus, Martin Cüppers (Hrsg.). Darmstadt: WBG (Wissenschaftliche Buchgesellschaft), 2011.

¹⁶ Галузевий державний архів Служби безпеки України (*дали* — ГДА СБУ), ф. 2, оп. 99, спр. 10, арк. 468; оп. 1, спр. 1075, арк. 243–259.

¹⁷ Justiz und NS-Verbrechen. Sammlung deutscher Strafurteile wegen nationalsozialistischer Tötungsverbrechen 1945–1999 / hrsg. C. F. Rüter, W. Dick De Mildt. Amsterdam: Amsterdam University Press. З кінця 2008 р. це унікальне видання представлено онлайн. URL: <https://junsv.nl/westdeutsche-gerichtsentscheidungen> (дата звернення: 14.10.2022).

¹⁸ Будник Д., Капер Я. Ничто не забыто: Еврейские судьбы в Киеве, 1941–1943. Konstanz : Chartung-Gorre, 1993; Трубаков З. Тайна Бабьего Яра. Тель-Авив, 1997. Die Schoah von Babij Jar: das Massaker deutscher Sonderkommandos an der jüdischen Bevölkerung von Kiew 1941 fünfzig Jahre danach zum Gedenken / hrsg. von Erhard Roy Wiehn. 1. Aufl. Konstanz: Hartung — Gorre, 1991.

Перш ніж перейти безпосередньо до викладу подій у Бабиному Яру, важливо коротко зупинитися на загальній ситуації появи та перебуванні полонених червоноармійців в окупованому Києві.

Бої за Київ у 1941 році, обставини полонення і конвоювання

Бої за Київ, які тривали понад два місяці з 5 липня до 26 вересня 1941 р. закінчилися оточенням чотирьох радянських армій Південно-Західного фронту. Загалом, за даними радянської сторони, в оточення потрапило 452 720 осіб, з них 58 895 — командного складу¹⁹. За німецькими підрахунками, під Києвом було взято в полон біля 665 тис. осіб²⁰. Із оточення вдалося вийти в розташування частин Червоної армії біля 21 тис. червоноармійців²¹.

Сотні тисяч бійців і командирів Червоної армії були «затиснуті» на лівобережних територіях сучасних Київської, Полтавської, Черкаської і Чернігівської областей, між річками Десна та Дніпро, й згодом потрапили в полон.

Щоб «очистити» від роз'єднаних радянських частин цей регіон, зібрати трофеї, а також вивести із зони бойових дій військовополонених, сюди спрямовувалися спеціальні підрозділи Вермахту. Як правило, полонених після їх концентрації в дивізійних збірних пунктах, що належали до фронтових армійських підрозділів, треба було перенаправляти далі в армійські збірні пункти в зону тилу армії. У цих тимчасових установах полонені перебували короткий час і направлялись далі в транзитні табори, або «дулаги» у зону відповідальності тилу сухопутних військ. Подальший шлях пролягав через пересильні пункти в стаціонарних таборах в табори на території Райху. Безпосередньо в Києві були створені табори в районі Дарниці (Stalag 339), на території військових складів і ремонтної бази, та в гаражах радянської танкової частини по вулиці Керосинній (Dulag 201) в районі Лук'янівки. Через ці табори пройшли тисячі полонених, серед них були військовослужбовці регулярних частин Червоної армії з різних областей СРСР, а також кияни, мобілізовані після нападу нацистської Німеччини 22 червня.

¹⁹ Великая Отечественная без грифа секретности. Книга потерь. Новейшее справочное издание. Г.Ф. Кривошеев, В.М. Андроников, П.Д. Буриков, В.В. Гуркин. Москва: Вече, 2010. С. 85.

²⁰ Overmans R. Die Kriegsgefangenepolitik des Deutschen Reiches 1939 bis 1945 In: *Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg. Bänd 9: Die deutsche Kriegsgesellschaft 1939 bis 1945*. München, 2005. S. 805.

²¹ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 рр. В 3-х т. Т. 1–3. Київ: Політвидав України, 1967–1969. Т. 1. С. 206.

Найчастіше червоноармійці потрапляли в полон після важких боїв, тривалих блукань в оточенні, коли вони по декілька днів не отримували їжі та не мали нормальної ночівлі, були пораненими. Уже знесилені, опинившись в полоні, вони зазнавали додаткових фізичних і моральних знущань. Війна з Радянським Союзом була расово-ідеологічною, на думку Гітлера, вимагала жорстокого й нещадного ведення, свідомого ігнорування воєнного міжнародного права. Згідно з т. зв. «наказом про комісарів» від 6 червня 1941 р. необхідно було розстрілювати на місці політпрацівників Червоної армії за законами воєнного часу. Дослідження німецьких істориків показали, що в повідомленнях із військових польових частин про розстріли радянських військовополонених від 60% до 80% випадків подавалися як акції знищення комісарів²².

Спільний «оперативний наказ № 8» Верховного головнокомандування Вермахту та Головного управління безпеки Райху від 17 липня 1941 р. передбачав проведення так званої «селекції» (Aussonderung) у таборах для військовополонених. Це означало відбирати серед полонених червоноармійців і цивільних осіб, «небажаних» за расовими чи політичними ознаками, позбавляти їх статусу військовополоненого й вбивати або відправляти до концтаборів. Як свідчать німецькі документи та спогади очевидців подібне «сортування» відбувалося майже в усіх збірних дивізійних і армійських пунктах на всьому шляху виведення полонених із зони бойових дій²³.

У таборах міста Києва перевірку і страти «підозрілих» осіб виконували «спеціально навчені для цього спецзавдання» айнзацкоманди поліції безпеки та СД. У звітах айнзацкоманд, які називалися «Донесення про події в СРСР», подається докладний перелік осіб, яких необхідно було затримувати і розстрілювати: «Політичні функціонери, мародери та диверсанти, активні комуністи та носії політичних ідей, євреї, які таємно звільнилися з табору за допомогою неправдивої інформації, агенти та інформатори НКВД, особи, які брали активну участь у депортації етнічних німців, шляхом доносів, єврейські садисти і месники, небажані елементи, асоціальні люди, партизани, політруки, поширювачі чуми та епідемій, повстанці та агітатори, безпритульна молодь, євреї загалом»²⁴.

У Києві завдання перевірки виконували підрозділи айнзацкоманди «Ц», які так написали у звіті про своє прибуття до міста: «Передова

²² Pohl D. Die Herrschaft der Wehrmacht: Deutsche Militärbesatzung und einheimische Bevölkerung in der Sowjetunion 1941–1944. München : Oldenbourg, 2008. S. 204.

²³ Див. *Татьяна Пастушенко*. Киевское окружение и уничтожение военнопленных евреев...

²⁴ Die «Ereignismeldungen UdSSR» 1941. S. 673.

команда зондеркоманди 4а під керівництвом оберштурмфюрерів СС Хефнера та Янсена у кількості 50 осіб разом із бойовими частинами вступила до Києва 19.9.[19]41. Головна команда зондеркоманди 4а досягла Києва 25.9.[19]41, після того, як штандартенфюрер СС Блобель побував у Києві 21 та 22.9. Передова команда штабу групи, капітан поліції охорони Крумме, оберштурмфюрери СС д-р Крігер і Бреун та обершарфюрер СС Браун увійшли до Києва 21.9. За ним 25.9.[19]41 р. попрямував штаб групи»²⁵.

Подальша робота айнцакоманди була організована наступним чином: «26.9. поліція безпеки відновила свою діяльність у Києві. Цього дня сім команд для проведення допитів ЕК²⁶ 4а розпочали роботу в таборі для цивільних полонених, у таборі для військовополонених, у єврейському таборі та в самому місті. У таборі для цивільних і військовополонених було виявлено та докладно допитано 10 політичних комісарів. За старою комуністичною тактикою, ці чоловіки заперечували будь-яку політичну діяльність. Лише після неспростовних свідчень 5 комісарів зізналися, тобто визнали свою позицію, але більше не робили жодних зізнань. Їх розстріляли 27.9. [...] Крім того, під слідство потрапило 14 партизанів, у тому числі й керівні кадри. [...] Всі обвинувачені були розстріляні. Було ліквідовано трьох єврейських функціонерів, які також намагалися відкупитися золотом. Золото надійно збережене»²⁷.

Масштаби цієї діяльності видно з «Донесення про події в СРСР» № 97 від 28 вересня 1941 р. «Під час першої акції 1600 арештів, вжито заходів для захоплення всього єврейства, передбачено страту, щонайменше, 50 000 євреїв»²⁸.

Військовополонені — жертви

Військовополонені розстріляні у Бабиному Яру

Свідчення очевидців дають можливість реконструювати, де саме розташовувалися названі у донесенні «табір для цивільних полонених, табір для військовополонених і єврейський табір», де відбувалася «селекція», а також саму процедуру відбору.

²⁵ Донесення № 106 від 7 жовтня 1941 р. *Die «Ereignismeldungen UdSSR» 1941.* S. 673.

²⁶ Так у тексті видання; має бути ЗК, тобто зондеркоманда.

²⁷ «Донесення про події в СРСР» № 111 від 12 жовтня 1941 р. *Die «Ereignismeldungen UdSSR» 1941.* S. 673.

²⁸ *Die «Ereignismeldungen UdSSR» 1941.* S. 598.

Євреї Яків Капер потрапив у полон на другий день після окупації в районі Дарниці, селищі на околиці Києва на лівому березі Дніпра. Разом з іншими військовими та цивільними біженцями його перевели по понтонному мосту на правобережну частину міста й розмітили у таборі, організованому в колишній військовій частині на вулиці Керосинній: «На Керосинній був величезний табір військовополонених, знову люди кидали [їжу], яку могли, через паркан. Щодня ганяли на роботу. Від Видубицького монастиря передавали ланцюжком снаряди наверх. У таборі почали давати баланду, посуду не було, підставляли шапки, пілотки, бляшанки. Одного разу вишикували і через перекладача наказали: командирам і політпрацівникам вийти зі строю. Було дуже багато, і їх повели. Потім також вийшло багато євреїв, але я не вийшов»²⁹. Пізніше Капера видав червоноармієць із його роти, який намагався забрати таким чином його добротні чоботи.

Якова Капера перевели у табір, де були одні євреї. «Мене стали бити, а перекладач запитав: «Де закладені міни?» Тоді кожного разу підривали Хрещатик та інші місця». Отже, це вже сталося після вибухів на вулиці Хрещатик. Далі події у цьому таборі розгорталися так: «Пізніше нас вишикували і повели у великий гараж, але не всі помістилися. Тоді нас стали заганяти, доки не набили тісніше, ніж оселедців у бочці. Ворота закрили. Ми не могли ні повернутися, ні поворухнутися — і так шість днів, і ночей. Ні води, ні їжі не давали, ні воріт не відчиняли. Дуже багато людей померло, але жоден не впав — трупи стояли притиснутими один до одного, падати було нікуди»³⁰.

Росіянину Олексію Попову, колишньому оперуповноваженому кримінального розшуку (Угро) Ротмістровського району Київської області вдалося уникнути полону і заховатися на декілька днів у Києві. Але 22 вересня його арештували в центрі міста, деякий час тримали в кінотеатрі на Хрещату, а потім перевели до табору на Керосинній. Оскільки він був у цивільному, то потрапив до табору цивільних, який був «навпроти» табору для військовополонених. Ув'язнених там теж тримали без їжі та води 6 днів. Олексій Попов детально розповідає про постійні «сортування», які проходили у таборі на Керосинній: «У таборі нас розпустили серед червоноармійців, а потім через півгодини знову вишикували в таборі в цивільній і червоноармійській формі. Перекладач вийшов наперед і закричав: Євреї всі виходьте на перед! Із вишикуваних колон наперед стали виходити боязко євреї. [...] Усіх євреїв вийшло

²⁹ Капер Яков. Тернистый путь. Ничто не забыто: Еврейские судьбы в Киеве, 1941–1943; Трубаков З. Тайна Бабьего Яра. С. 133–134.

³⁰ Трубаков З. Тайна Бабьего Яра. С. 134.

вперед чоловік 15. Німці роздягнули їх до спідньої білизни і погнали з табору, б'ючи їх палицями. Куди їх погнали я не знаю. Увечері того ж дня з цього табору відібрали в цивільному одязі і перегнали в інший табір навпроти. В останньому таборі я пробув 18 діб. Тобто з 22 вересня до 10 жовтня. За час перебування в таборі кілька разів приганяли в табір німці полонених із м. Києва, яких збирали по м. Києву. Як тільки приганяють знову полонених, то перекладачі викликають євреїв, б'ють їх, роздягають до нижньої білизни і виганяють з табору, але куди виганяють не знаю. Зі слів полонених, які жили до полону в місті Києві, євреїв розстрілюють, це полоненим передавали такі відомості дружини, які приходили з Києва»³¹.

Володимир Давидов, який на початку жовтня прибув у табір на Керосинній із Дарницького табору зауважив, що сюди також пригнали і «відсортованих» у Дарниці євреїв: «Військовополонені євреї, які залишилися живі, також були направлені туди, але всі вони були роздягнені, хто в спідній білизні, а хто зовсім голий. Хочу зазначити, що дорогою на Київ, коли ми проходили через міст, багато військовополонених євреїв кинулися у воду...»³². То ж у таборі на Керосинній збирали також єврейських полонених з інших таборів.

На декілька днів пізніше, 25 вересня, арештували на вулиці в Києві та відправили у табір на Керосинній інших свідків, яким вдалося вийти з оточення — Леоніда Островського і Давида Будника.

Єврей Леонід Островський подає той самий опис таборів для військовополонених, а потім табору для євреїв і хід подій, як і Яків Капер: «Спочатку перебував разом із військовополоненими різних національностей — українцями, росіянами та іншими, загалом 8 тис. осіб, а за два дні був переведений до відділення цього самого табору, у якому перебувало приблизно 3 тис. військовополонених і цивільних осіб тільки єврейського населення. Перші п'ять днів їжі для тих, хто перебував у таборі, не видавали, у наступні три дні перебування в цьому таборі дали трошки розведеного у воді борошна, а іншим разом — кілька грамів капусти. Водою зовсім не забезпечували. Закриті приміщення табору були настільки забиті людьми, що в них можна було тільки стояти на ногах, у багатьох приміщеннях люди задихалися через відсутність повітря»³³.

³¹ ГДА СБУ, ф. 60, спр. 83562, т. 2, арк. 367. Див. також публікацію *Круглов А., Уманский А.* Бабий Яр: жертвы, спасители, палач. С. 72–73.

³² ГДА СБУ, ф. 11, оп. 1, спр. 937, т. 3, арк. 86–98 зв.

³³ Там само, арк. 125–128 зв.

Євреї Давид Будник згадує, що всіх арештованих на вулиці збирали в будівлі кінотеатру на вулиці Хрещатик (як і Попова), а потім помістили в таборі військовополонених на Керосинній, де він потрапив в табір, у якому окремо утримували полонених євреїв. Як і в попередньо цитованих спогадах він говорить, що 5 днів не отримували ніякої їжі та води³⁴.

Отже, вже в перші дні після захоплення Києва німці організували в самому місті табір військовополонених (це був дулаг 201), куди приганяли бранців, захоплених у районах бойових дій, а також військових та цивільних, арештованих на вулицях міста. У таборі серед полонених відразу почали виявляти командирів, комісарів, євреїв і розстрілювати. Також у цей табір приганяли для страти «відсортованих» військовополонених з Дарницького табору

Щодо подальшої долі тих декількох тисяч ув'язнених євреїв, яких розмістили поряд з табором військовополонених на Керосинній, свідки розповідають наступне. Леонід Островський: «З 28 вересня 1941 року і до моменту мого виходу з табору, всіх євреїв, які перебували в таборі у віці до 16 років і більше 35 років, щодня вантажили на автомашини і з табору вивозили. Незабаром ці ж машини поверталися назад у табір без людей, а тільки з одягом, який складали в окремі приміщення. Тож тим, хто перебував у таборі, стало відомо, що всіх, кого вивозять на автомашинах, везуть не на роботу, як це спочатку намагалися пояснювати німці, а на розстріл. Пізніше ці припущення підтверджували люди, які знову надходили в табір і повідомляли, що всіх євреїв вивозять із табору до Бабиного Яру і там розстрілюють. [...] З 28 вересня до 3 жовтня 1941 року з табору щодня вивозили німці 10–15 вантажних автомашин битком навантажених людьми. За час перебування в таборі в нього щодня прибували все нові й нові люди партіями по кілька сотень людей, однак загальна кількість усіх військовополонених до кінця дня залишалася майже незмінною, тому що стільки ж і убувало на розстріл»³⁵.

Яків Капер опублікував свої спогади у 1993 році, розповів про подальшу долю бранців єврейського табору, після 6 днів перебування у гаражі, у більш довільній формі. «Нарешті, відкрили ворота й оголосили: кому більше тридцяти п'яти, виходьте! Вийшло дуже багато, але не всі встигли. Не пройшло й години, як почали забирати тих, хто був ближче до воріт. І так кілька разів. Ми чули шум машин, але не знали, що їх відвозять. [...] ми побачили, що, коли машини повертаються, з них скидають одяг. Ми зрозуміли, що всіх, кого забирали, розстріляли. Знову відкрили ворота і наказали вийти всім. [...] Я вийшов на вулицю. Нам

³⁴ ГДА СБУ, ф. 11, оп. 1, спр. 937, т. 3, арк. 141–155.

³⁵ Там само, арк. 125–128 зв.

наказали винести з гаража трупи. Ми їх поклали в машину. Усі машини були повні, і я потрапив у машину з трупами. Трохи проїхали, стали повертати, пригальмували, і я вистрибнув із машини. Не знаю, скільки там лежав. Стріляли. Коли я прийшов до тями, я помітив, що недалеко від мене лежать трупи: розстрілювали по дорозі»³⁶.

Олексій Попов так описав подальшу долю єврейських в'язнів: «Наприкінці вересня або на початку жовтня з м. Києва пригнали німці щонайменше 500 осіб євреїв побитих усіх і голих, чоловіки в одних трусах, а жінки в натільних сорочках. Всі євреї закривавлені й з пораненнями на головах і тілі. Євреїв пригнали в суботу і поклали на сиру землю під парканом табору. Вони пролежали ніч. А на другий день був вихідний день, неділя, німці не працювали, і тільки на третій день німці погнали євреїв розстрілювати»³⁷.

Судячи з наведених свідчень розстріли військовополонених тривали постійно від часу організації табору на Керосинній, до початку і після масових розстрілів цивільних євреїв у Бабиному Яру. (Давидов говорить, що їх колона полонених прибула з Дарниці на початку жовтня). Ліквідація єврейського табору розпочалася приблизно з 28 вересня, за свідченнями Островського, або на 6-й день від часу вибухів на Хрещатику — це може бути 29 або 30 вересня. Олексій Попов не називає числа, але за днем тижня теж можна визначити дату. Розстріляли цивільних чоловіків і жінок у понеділок. Найближчий понеділок, після арешту Попова 22 вересня — це 29 вересня 1941 року. Хронологія подій зі свідчень очевидців підтверджує послідовність діяльності зондеркоманди 4а у Києві, після прибуття 21 вересня передової команди і початку роботи семи слідчих команд у таборах. Очевидно оця група скривавлених єврейських жінок і чоловіків, яких описав Попов, можуть бути тими заручниками, яких арештували як помсту після вибухів на Хрещатику, про яких іде мова в донесенні поліції безпеки та СД.

Відповідь на питання, де саме були ці табори для цивільних та євреїв, і де розстрілювали відібраних після сортування військовополонених є у дослідженні Віталія Нахмановича «Розстріли та поховання в районі Бабиного Яру під час німецької окупації м. Києва 1941–1943 років. Проблеми хронології та топографії»³⁸. Спогади киян, які пережили окупацію, свідчать, що на стадіоні «Зеніт», поряд із гаражами військової частини на вул. Керосинній, окремо був «табір для військовополонених євреїв, політруків та комісарів».

³⁶ Капер Яков. Тернистый путь. С. 134–135.

³⁷ ГДА СБУ, ф. 60, спр. 83562, т. 2, арк. 368.

³⁸ Віталій Нахманович. Расстрелы и захоронения в районе Бабьего Яра...

Значно складнішим є питання, де саме проводилися розстріли. Іван Янович, який проживав на вул. Бабин Яр, 19 у своїх свідченнях, зафіксованих 15 листопада 1943 року, говорив: «німці вступили до м. Києва 19.IX.1941 р., а 20.IX.41 р. вони вже проводили групами переважно радянських військовополонених на розстріл у Бабин Яр, розташований від мого будинку 800–1000 метрів. Особисто я не дивився, як їх розстрілювали, бо стояла охорона і близько не пускали, було лише чути крики людей та автоматні постріли. Таким чином, з 20.IX.41 р. щодня німці вносили на розстріл сотні людей»³⁹.

Марія Луценко, дочка сторожа Лук'янівського кладовища на допиті 15 листопада 1943 р. свідчила, що «приблизно у вересні місяці 1941 р. я особисто сама бачила, коли німецький каральний загін вів групу полонених червоноармійців, які були роздягнені, за російський цвинтар (Лук'янівка). Скільки я не вела спостереження, то уведені туди більше не поверталися»⁴⁰.

Також ми маємо свідчення єврейських в'язнів Сирецького табору, які у серпні–вересні 1943 року викопували і спалювали трупи розстріляних у Бабиному Яру.

Володимир Давидов повідомив на допиті 9 листопада 1943 року про те, що військовополонених вбивали і ховали окремо від цивільних: «Потім, на Бабиному Яру довжиною півкілометра була яма розстріляних, точніше протитанковий рів, там були вбиті командири Червоної Армії, точніше комсклад, можна було це бачити за знаками розрізнення, «шпалами». У цій ямі було чоловік 20.000. Були люди у формі льотчиків, у комбінезонах. Видно було, що багато хто з розстріляних були поранені, бо видно було милиці і пов'язки на руках і ногах»⁴¹.

Давид Будник згадав декілька поховань військовополонених: «Під час розкопок ям, серед трупів, я особисто бачив трупи військовослужбовців. Це підтверджувалося частково збереженим військовим одягом, казанками, металевими знаками розрізнення на петлицях. Трупами, з ознаками військовослужбовців, був вистелений весь нижній ряд основної ями.

³⁹ З протоколу допиту в НКВС у якості свідка очевидця розстрілів у Бабиному Яру І. Яновича від 15.11.1943. *Бабин яр: человек, власть, история. Документы и материалы в 5 книгах. Кн. 1. Историческая топография. Хронология событий*. К., 2004. Див. також URL: http://history.kby.kiev.ua/publication/doc_15.html (дата звернення: 03.08.2022)

⁴⁰ З протоколу допиту в НКВС у якості свідка очевидця розстрілів у Бабиному Яру М. Луценко від 15.11.1943. *Бабин яр: человек, власть, история*. URL: [http://history.kby.kiev.ua/articles#/publication/article_6.Rozstrili_i_pohovannya_v_rayoni_Babinogo_Yaru_pid_chas_nimetskoj_oku_patsiyi_m_Kiyeva_1941-1943_rr_Problemi_hronologiyi_i_topografiyi_\(.html](http://history.kby.kiev.ua/articles#/publication/article_6.Rozstrili_i_pohovannya_v_rayoni_Babinogo_Yaru_pid_chas_nimetskoj_oku_patsiyi_m_Kiyeva_1941-1943_rr_Problemi_hronologiyi_i_topografiyi_(.html) (дата звернення: 03.08.2022).

⁴¹ ГДА СБУ, ф. 11, оп. 1, спр. 937, т. 3, арк. 90.

Кількість таких трупів була велика і становила орієнтовно близько 15000. Поверх трупів військовослужбовців яма була завалена трупами цивільного населення, серед яких були і діти. Основна яма була таких розмірів: довжина близько 55 метрів, ширина близько 18 і глибина до 5 метрів. Інші ями були меншого розміру. Крім того, по довжині яру, протяжністю приблизно до 100 метрів, нами був розкопаний рів із трупами, в якому також були виявлені трупи військовослужбовців»⁴². Останнє його зауваження про те, що про кількість ям з трупами дуже складно судити, оскільки після розкопок Бабин Яр мав вигляд суцільних ям, пояснює чому не всі деталі співпадають у свідченнях очевидців. Окрім того, в'язні так званої команди смертників виконували різну роботу і працювали в різних частинах яру та поблизу нього, тому не могли знати про всі місця поховань. До цього варто згадати, що ці ж свідки говорили, що євреї-військовополонених у таборі на Керосинній роздягали до спідньої білизни, тому, на нашу думку, їх складно було ідентифікувати серед вбитих цивільних євреїв через два роки.

Отже, територія Бабиного Яру та навколо нього, яка знаходилася якраз неподалік табору на вулиці Керосинній, від самого початку окупації стала місцем, куди привозили для страти військовополонених. На думку Віталія Нахмановича, місце перших страт військовополонених (до масових розстрілів євреїв) можна визначити лише приблизно. У всякому разі, за Лук'янівським цвинтарем знаходилася велика кількість траншеї, виритих під час навчань солдатами, які перебували в Сирецьких військових таборах⁴³. Наступні розстріли відбулися вже після вибухів і пожеж на Хрещатику. На основі свідчень Надії Горбачової, її сусідки Наталії Петренко та Анатолія Євгенєва, зроблених у різний час, аналізу топографічних карт, Віталій Нахманович робить висновок, що розстріли в'язнів із табору на стадіоні «Зеніт» відбувалися одразу у декількох місцях Бабиного Яру⁴⁴. Із наведених свідчень Будника бачимо, що полонених червоноармійців розстрілювали і на тому місці, де потім стали вбивати цивільних євреїв і окремо у протитанковому рову.

Можливо, протитанковий рів став місцем страти військових вже після масових розстрілів київських євреїв. Надія Горбачова у 1943 р. розповідала про розстріл у Бабиному Яру моряків (зараз ми вже знаємо, що це були моряки Дніпровсько-Пінської флотилії). Цей факт запам'ятався багатьом киянам. «Взимку 1942 року, не пам'ятаю якого місяця, пригнали до Бабиного Яру 65 полонених червонофлотців. [...] Їх гнали абсолютно

⁴² ГДА СБУ, ф. 11, оп. 1, спр. 937, т. 3, арк. 150.

⁴³ *Нахманович Віталій*. Расстрелы и захоронения в районе Бабьего Яра... С. 95.

⁴⁴ Там само. С. 98.

голими і босими по снігу в тріскучий мороз. [...] Я дізналася, що вони моряки, тому що вони всі були в морських кашкетах. Усіх цих моряків пригнали до Бабиного Яру і розстріляли»⁴⁵.

Для нашого дослідження важливий той факт, що жертвами цих перших розстрілів були саме військовополонені. Як колишніх червоноармійців, які переховувалися в цивільному одязі, арештували і відправили до табору на Керосинній Якова Капера, Леоніда Островського, Давида Будника і Олексія Попова. Вже пізніше, під час «селекції» в таборі, які відбувалися постійно, «щойно приганяють нових полонених», Капер, Островський і Будник потрапили до єврейського табору, а Попов — до табору цивільних. Місцем розстрілу відібраних «неблагонадійних» полонених, комісарів та євреїв стали відроги Бабиного Яру та прилеглі до нього кладовища й окопи.

Примусова праця у Бабиному Яру

Від самого початку полонення червоноармійців активно використовували на різних допоміжних роботах. Не виключенням став і Бабин Яр. На фотографіях військового журналіста Йоганеса Хеле, зроблених у Бабиному Яру на початку жовтня 1941 р. ми бачимо радянських військовополонених, які з лопатами працюють внизу урвища. Хто були ці полонені і як вони сюди потрапили вдалося дізнатися нещодавно. В архіві СБУ у фонді особових та робочих справ агентів радянських спецслужб міститься рукопис колишнього оперуповноваженого кримінального розшуку Ротмістровського району Олексія Попова від 4 грудня 1941 р. про його перебування в полоні в Києві та втечу і вихід на радянську територію. Його свідчення вже цитувалося про перші дні перебування у таборі на Керосинній. Далі він розповів: «Наприкінці вересня, не пам'ятаю якого числа годині о 12 годині дня нас полонених у кількості щонайменше 200 осіб під посиленням конвоєм німці погнали на роботу. Виходячи з міста на вулиці ми бачили ярус верхнього одягу завдовжки 100 метрів і різні дріб'язкові меблі серед одягу, а також продукти, а трохи далі купи паспортів на дорозі не менше 1000 шт.

За містом нас підігнали до глибокого яру, над берегом якого лежало стільки ж одягу, як і на вулиці, і валялися паспорти та документи з наклеєними фотокартками євреїв. Нас загнали в яр, на дні якого завалено трупів людей не менше 1000 осіб і трохи присипані піском, у декого з них у піску виднілися кінцівки рук і ніг. Одяг над яром був чоловічий, жіночий і дитячий, з чого можна вважати, що в яру трупи чоловіків,

⁴⁵ ГДА СБУ, ф. 11, оп. 1, спр. 937, т. 3, арк. 234–235.

жінок і дітей. [...] Яр[,] де я з полоненими[,] де закопував євреїв[,] забув як називається або Бабин, або Тітки»⁴⁶.

Із свідчень Олексія Попова випливає, що він був якраз серед тих червоноармійців у Бабиному Яру, яких ми бачимо на німецькій фото-плівці. Військовий фотограф також зафіксував купи одягу та особистих речей жертв, про які говорить колишній полонений. Очевидно цей рукопис співробітника НКВС за грудень 1941 р., одне з перших свідчень про розстріли євреїв у Бабиному Яру, зафіксоване радянськими спецслужбами, ще до того, як назва цієї околиці Києва стане загальновідомою.

Олексій Попов наводить також докладну інформацію від іншого полоненого, з яким вони виходили із окупованої території в розташування Червоної армії: «Окрім того, мені один полонений, який з іншого табору втік і йшов додому, розповідав: що з їхнього табору теж ганяли німці закопувати євреїв. Коли пригнали в поле до протитанкового рову, то там стояло напівголих і побитих євреїв різного віку щонайменше 700 осіб. Німці попередили полонених про те, що вони розстрілюватимуть євреїв, а хто з полонених боїтиметься, то розстріляють і його, після чого приступили до розстрілу. Розстрілювали так: Над ровом вишиковують євреїв строем, чоловіки, жінки і діти. Німці відраховують чоловік 50 і змушують у рові лягати вниз обличчям. Автоматники з автоматів розстрілюють їх. Розстрілявши одну партію вони виходять з рову і починають пити вино, а полонених змушують засипати землею трупи, хоча трупи ще й шевеляться. Засипавши трохи зверху землею трупи, німці відраховують іншу партію євреїв і так само кладуть на трупи долілиць обличчям донизу. Таким чином розстріляли всіх євреїв»⁴⁷. Ці свідчення дуже точно описують спосіб розстрілів айзацкоманд поліції безпеки та СД. До того ж вони вказують на практику використання радянських військовополонених, як допоміжної рабської сили під час убивства цивільних.

Олексію Попову вдалося втекти під час конвоювання полонених на місце роботи в Києві і пройти через північні райони України на територію Білгородської, а потім Воронежської області Росії. Тут він і написав цю доповідню на ім'я заступника начальника 4-го відділу УНКВ УССР майора Князева, очевидно під час допиту у військовій розвідці. Про його подальшу долю під час війни нам нічого не відомо.

Зате є можливість прослідкувати подальші перипетії єврейських в'язнів Леоніда Островського, Давида Будника та Якова Капера після того, як їх перевели до єврейського табору і вони стали свідками вбивства в'язнів цього табору, серед бранців якого були не лише колишні

⁴⁶ ГДА СБУ, ф. 60, спр. 83562, т. 2, арк. 370–371зв.

⁴⁷ Там само, арк. 371 зв.

червоноармійці, але й цивільні чоловіки, жінки діти. Добра фізична форма і молодий вік врятувало їм життя. Їх перевели працювати в будівлю СД на вул. Короленка, 33, а потім в будівлю по вул. Інститутській, 5, пізніше цей будинок стали називати єврейським табором. У цей табір також направляли й інших євреїв-чоловіків, яких продовжували ловити у місті. Наприклад, Семену Берлянду вдалося у таборі на Керосинній отримати перепустку про звільнення з полону на прізвище українця Дудника. Але за доносом його арештували. Як він сам пояснює, «у зв'язку з тим, що я був фізично міцний, мене не розстріляли, а направили на роботу. До січня 1942 року, я в числі 135 євреїв використовувався як чорнороб на будівельних роботах на вул. Інститутській будинок 5». Зрештою, навесні 1942 р. вони всі потрапили в різні команди нового табору поліції безпеки та СД, створеного на території колишніх Сирецьких літніх таборів, біля відрогів Бабиного Яру.

Ув'язнені в Сирецькому таборі

Виправно-трудоий табір поблизу відрогів Бабиного Яру поліція безпеки та СД Києва організувала навесні 1942 року. В'язні із тюрми СД на вул. Короленка, 33 почали будувати землянки і огорожу на території колишніх Сирецьких літніх таборів Київського військового округу. Сюди відправляли перш за все кваліфікованих робітників, на яких слідчі СД не знайшли достатньо доказів для їх страти. Серед в'язнів цього табору були і радянські військовополонені.

Саме як військовополонений, який не виконав наказ про реєстрацію, був заарештований навесні 1942 р. Володимир Бистров: «У квітні місяці 1942 р. німці видали наказ про явку всіх військовополонених, які живуть по селах, до Ново-Шипелицької районної комендатури. Оскільки я не з'явився, мене заарештували і скерували в Ново-Шипелечі, де допитали. Просидівши в комендатурі 12 днів, мене серед інших направили в м. Київ, де взяли під варту. У Києві я сидів під вартою в гестапо на вул. Короленка № 33. У гестапо я просидів 15 днів і після допиту й відповіді на поставлені мені запитання щодо мого походження та служби в РСЧА, 11 травня 1942 р. мене разом з іншими 18 чоловіками направили на будівництво Сирецького концтабору, що розміщувався в будівлях полкових шкіл Київського гарнізону»⁴⁸.

Про те, що колишні полонені неодмінно викликали в окупаційній владі підозру свідчить список ув'язнених поліції безпеки та СД, яких у

⁴⁸ ГДА СБУ, ф. 5, оп. 1, спр. 46839, арк. 25–31.

серпні 1943 року перевозили з Полтави до Києва в Сирецький табір⁴⁹. Цей список унікальний тим, що окрім коротких характеристик щодо причини ув'язнення кожної особи, були також позначки співробітника німецьких спецслужб щодо їх подальшої долі. Із 67 осіб, восьмеро були арештовані як військовополонені-втікачі, які «не мають даху над головою, займаються жебрацтвом, можливо, партизани». Ще двоє чоловіків і двоє жінок арештували за «сприяння у втечі військовополоненим». За це їм загрожувало «спеціальна обробка», тобто розстріл. Для полонених розстріл передбачався лише для льотчика Петра Коковурова, колишнього військовополоненого, якого підозрювали у партизанській діяльності і ввіймали через фіктивні документи.

Свідчення колишніх в'язнів вказують на те, що виправно-трудоий табір поліції безпеки та СД поблизу Бабиного Яру був місцем, куди привозили червоноармійців, після їх «селекції» у таборах для військовополонених.

Фроїм Вілкис розповідав: «19 квітня 1943 р. о 10-й годині ранку, прибуло зі зміни 46 осіб полонених червоноармійців, винятково євреї, серед яких було 5 осіб поранених, їх узяли в полон під Воронежем»⁵⁰. Полонених привозили в Сирецький табір для страти, але вбивали їх шляхом важкої виснажливої праці й побої. Сотники «змушували ув'язнених євреїв, носити повні ноші з піском, вагою по вісім, дев'ять пудів — бігом. Люди, виснажені від голоду, не могли виконувати цю каторжну роботу, падали, не будучи в змозі піднятися, тоді Куріпко, Антон і Бистров починали їх бити палицями, били вони євреїв доти, доки вони ледве дихали, потім вони наказували поліцейському, і той пристрелював побитого ув'язненого, якого вони ж відтягали, або, точніше, змушували інших в'язнів виносити жертву й кинути в яму, що знаходилася біля кузні»⁵¹.

Досвід виходу з оточення та військового полону мали багато в'язнів Сирецького табору, якщо не більша половина. Але потрапили вони до табору через різні причини. Найчастіше за підозрою неблагонадійності, через намагання уникнути вивезення на роботу до Німеччини, за участь і підпільній та партизанській діяльності.

Іван Морозов потрапив під Баришівкою в оточення і за кілька днів повернувся додому в Київ. Арештований він був вже в травні 1942 році на заробітках у Київській області за підозрою у партизанській діяльності⁵².

⁴⁹ ГДА СБУ, ф. 2, оп. 1, спр. 1075, арк. 243–259.

⁵⁰ Там само, ф. 5, оп. 1, спр. 46839, арк. 134–142.

⁵¹ Там само, арк. 154–156.

⁵² Там само, спр. 46722, арк. 69–79 зв.

Шота Шелія потрапив у полон під Харковом у січні 1942 р. Із Дарницького табору йому вдалося втекти і проживати у Києві на різних квартирах у різних знайомих. Там він познайомився з полковником Полетасвим, колишнім начальником танкового училища в Києві, який організував декілька підпільних груп. Після арешту Полетаєва через декілька місяців у квітні 1942 р. арештували і Шелію, згодом направили у табір поліції безпеки та СД⁵³.

Футболісти київського «Динамо», які потрапили до Сирецького табору восени 1942 р., також пройшли через військовий полон. Олексій Клименко потрапив у полон під Києвом, понад місяць перебував у таборах в Дарниці та на Керосинній, звідки його визволили знайомі. Іван Кузьменко перебував у таборах в Борисполі та Пирятині біля двох місяців, звідки його відпустили як жителя міста Києва. Миколу Трусевича також відпустили із Дарницького табору як жителя міста Києва⁵⁴.

Для єврейських в'язнів успішний порятунок із полону не завжди гарантував виживання. Історії деяких в'язнів із так званої команди смертників, які викопували і спалювали трупи розстріляних у Бабиному Яру наприкінці літа 1943 р., свідчать, що їм вдавалося успішно рятуватися лише деякий час.

Володимир Давидов потрапив у полон під Переяславом, пройшов через табори у Борисполі, Дарниці, в Києві на вулиці Керосинній і 18 жовтня 1941 р. йому вдалося втекти з Житомирського табору. Деякий час він жив у Києві, потім у Хабному (нині Поліське, Київська область) де працював завідувачем кінотеатру. У березні 1943 р. під час чергової поїздки до Києва за новими кінокартинами Давидова арештував агент СД, який знав, що він був співробітником НКВС⁵⁵.

Семена Берлянда арештували через декілька днів після того, як він отримав довідку про звільнення з полону: «20-го жовтня 1941 р. я пішов у табір військовополонених, що знаходився на вул. Керосинній, і отримав документ військовополоненого на ім'я Дудник, як українець, а не єврей. Через день за доносом німцям стало відомо, що я не українець, а єврей. У зв'язку з цим мене заарештувала поліція і після 10-ти денного побиття я змушений був зізнатися, що належу до єврейської національності»⁵⁶.

Військовополонені були і серед останніх жертв Бабиного Яру. Наприкінці літа 1943 р. із в'язнів Сирецького табору створили так звану команду смертників і змусили їх викопували та спалювали трупи роз-

⁵³ ГДА СБУ, спр. 56747, арк. 15–19.

⁵⁴ Там само, ф. 6, оп. 1, спр. 49017-ФП, арк. 61–65 зв.

⁵⁵ Там само, ф. 11, оп. 1, спр. 937, т. 3, арк. 86–98 зв.

⁵⁶ Там само, арк. 201–209.

стріляних у Бабиному Яру. Це була так звана «акція 1005». Спочатку до цієї команди входили лише єврейські в'язні, а потім до них приєднали інших в'язнів Сирецького табору і тюрем поліції безпеки та СД. Після масової втечі в ніч 29 вересня 1943 р. із команди у 327 осіб врятувалося 18 осіб, решта всі загинули. Серед врятованих і серед загиблих були в'язні з досвідом військового полону. Ми вже цитували у цій статті спогади Володимира Давидова, Семена Берлянда, Давида Будника, Якова Стеюка. Власне, завдяки їх порятунку і свідченням стало відомо про багато моментів, пов'язаних з історією військовополонених у Бабиному Яру, про які йде мова у цій статті.

Військовополонені як злочинці

Військовополонені в поліції

Полонені червоноармійці потрапляли до Бабиного Яру не лише як ув'язнені та примусові робітники, дехто опинився там у складі поліцейських чи інших німецьких воєнізованих підрозділів. Загалом, ступінь участі місцевого населення у подіях у Бабиному Яру, а особливо у розстрілах 29–30 вересня 1941 року, — тема гарячої дискусії і зовсім нещодавно стала предметом наукового дослідження⁵⁷. Відомо про участь місцевої поліції в проведенні так званої гросакції у Бабиному Яру. Свідки підтверджують наявність у зовнішньому оточенні української поліції. На присутність українських поліцаїв біля самого яру, беззаперечно вказують обставини порятунку, щонайменше, трьох осіб — Діни Пронічевої, Євгенії Баташової та В. Альперіна.

Відповідь на питання, що це були за поліцейські дають записи у щоденному зведенні 454-ї охоронної дивізії за 29 вересня 1941 р., де було зазначено, що «за побажанням міської комендатури Києва у розпорядження 195-ї польової комендатури надано 300 українських допоміжних поліцейських, які відбули підготовку на місці і добре знайомі з умовами»⁵⁸.

До створення перших підрозділів української поліції в окупованому Києві у вересні 1941 р. була причетна Організація українських націоналістів (мельниківців). Один із організаторів загонів поліції під псевдо-

⁵⁷ *Нахманович В.* До питання про склад учасників каральних акцій в окупованому Києві... С. 227–262; *Його ж.* Буковинський курінь і масові розстріли євреїв Києва 1941р... С. 76–97; *Ситник Д.* Формування української поліції у Києві... С. 40–48.

⁵⁸ Посилання за *Нахманович В.* До питання про склад учасників каральних акцій в окупованому Києві: (ЦДАВО, ф. КМФ-8, Т-501, рол. 5, к. 1279).

німом «Ксенон», який 23 вересня прибув із Житомира до Києва, так описав своїх підлеглих: «Склад гарнізону обласної поліції був на 75% з більшовицьких полонених. Ці люди були босі, обірвані, бо їх набрали з таборів полонених, де не було чого їсти, не було води, не було чим накритися, спали на соломі, балакали тільки російською мовою, але проте проходили вишкіл, повнили службу, та завжди були бадьорими, між ними було дуже багато патріотичного елемента»⁵⁹. Інший учасник похідної групи ОУН Радзевич також підтверджує, що майбутній Київський курінь було «зорганізовано з полонених Червоної армії в Житомирі заходами членів ОУН»⁶⁰. За свідченнями «Ксенона», автора нарису про організацію української поліції у Києві у вересні–грудні 1941 р., поліцейські підрозділи в Києві продовжували поповнюватися знов-таки з таборів полонених: «Коло 1.10. приїхало два транспорти поліції з Житомира в силі яких 150 чоловік [...]. Ця поліція виглядала жахливо, боса, обідрана, голодна, тільки завдячуючи поручникові К. чиста й оголена. Цей гарнізон з бігом короткого часу з таборів полонених був доповнений до 300 чол.»⁶¹. Зокрема, у вересні 1941 року для роботи в київській поліції було відібрано групу з майже двохсот осіб у Житомирському таборі⁶².

Що це були за люди і яку роботу вони виконували в окупованому Києві та під час розстрілів у Бабиному Яру ми можемо дізнатися із розслідувань, які проводилися після війни в Радянському Союзі та Федеративній Республіці Німеччина.

За свідченням Фріца Хьофера, водія у зондеркоманді 4а⁶³, а також колишніх поліцейських, які вони давали на повоєнних судових процесах, ці українські поліцейські сортували та охороняли одяг та речі євреїв біля стіни Лук'янівського цвинтаря на вулиці Сім'ї Хохлових⁶⁴. Речі було відібрано у людей перед розстрілом. Деякі з поліцейських ловили євреїв на вулицях і доставляли до Бабину Яру. Але, як розповідали самі поліцейські на допитах, вони доводили спійманих на вулицях людей до місця,

⁵⁹ Кучерук О. Початковий період діяльності української поліції Києва в час німецької окупації...

⁶⁰ Радзевич К. Перша київська похідна група ОУН. На зов Києва. Український націоналізм у II Світовій війні: збірник статей, спогадів і документів / Зредагували: К. Мельник, О. Лашенко, В. Верига. Торонто; Нью-Йорк: Видавництво «Новий Шлях», 1985. С. 104.

⁶¹ Кучерук О. Початковий період діяльності української поліції Києва в час німецької окупації...

⁶² Кость Гіммельрайх. Спогади командира відділу особливого призначення «УПА-Схід». Торонто: Літопис УПА, 1987. С. 90–91.

⁶³ Круглов А., Уманский А. Бабий Яр: жертвы, спасители, палачи. С. 105.

⁶⁴ Нахманович В. До питання про склад учасників каральних акцій в окупованому Києві...

за яке вже було заборонено заходити цивільним, а не до самого Яру. До яру їх вели і страчували учасники зондеркоманд — українським поліцейським німці відповідальної роботи не доручали.

1946 р. Міністерством держбезпеки був заарештований киянин Олег Стасюк, який потрапив до полону, перебував у Житомирському таборі військовополонених, а там опинився серед тих, хто зголосився до служби у київській поліції. На допиті Стасюк докладно розповів, як на перший або другий день розстрілу євреїв 40 поліцаїв з їхнього підрозділу двома машинами привезли до якоїсь вулиці поблизу Бабиного Яру. Згодом якийсь німець повів їх «на те місце, де відбирали у єврейського населення носильні речі. Коли ми прийшли на місце, то побачили, що там велика площа, де лежала маса речей безладно. Нас усіх, поліцейських, змусили всі ці речі носити в одне місце і складати. Ми виконували цю роботу. Коли там зібрали речі, прийшли вантажні автомашини. Нам наказали ці речі вантажити на автомашини, а коли навантажені машини йшли з єврейськими речами кудись у місто (куди не знаю), ми охороняли ці речі, які залишалися ще не перевезеними. Таким чином, ми пропрацювали цілий день і знову нас привезли на автомашиних у своє приміщення на Подолі. Таких виїздів, де розстрілювали євреїв, я мав лише один раз»⁶⁵.

Ще один поліцейський, кандидат у члени ВКП(б) С. Орлов, який на початку листопада в київському таборі для військовополонених на вул. Керосинній зголосився до служби в охоронній команді (пізніше батальйоні), стверджував, що службовці їхнього батальйону (зрозуміло, без нього) декілька разів брали участь у конвоюванні євреїв до Бабиного Яру, але у самому розстрілі участі не брали. Пізніше Орлов знов категорично підкреслив, що хоч батальйон брав також участь в арештах євреїв, але «розстрілами у Києві займалися лише німці»⁶⁶.

Ситуація з особовим складом поліції у Києві не була унікальною. Залучення військовополонених до німецьких охоронних підрозділів командування Вермахту та адміністрація розпочала ще в липні всупереч висловлюванням Гітлера, що на сході «тільки німці можуть носити зброю». 25 липня 1941 р. Гімmlер видав директиву про необхідність залучити до органів поліції добровольців у складі «надійних» етнічних груп — прибалтів, українців і білорусів. У листопаді 1941 р. він також дозволив набір до поліції військовополонених, хоча як бачимо, реально

⁶⁵ ГДА СБУ, ф. 5, спр. 26304, арк. 15–16. Див також: Бабин Яр: Людина, влада, історія. URL: <http://history.kby.kiev.ua> (дата звернення: 03.08.2022).

⁶⁶ *Нахманович В.* До питання про склад учасників каральних акцій в окупованому Києві...

він здійснювався і раніше⁶⁷. Загалом, за дослідженням Івана Дерейка, трохи більше половини українців у Вермахті складали полонені солдати, офіцери та політпрацівники Червоної армії (57%), що були завербовані у таборах військовополонених⁶⁸.

Військовополонені охоронці Сирецького табору

Колишні полонені червоноармійці були по інший бік колючого дроту Сирецького табору, серед його охоронців. Охорона табору покладалася на 23-й шувцбатальйон поліції безпеки. У 1942 р. служби поліції безпеки і СД райхскомісаріату «Україна» постали перед проблемою необхідності створення своїх власних допоміжних формувань. Спочатку для оперативних дій, проведення облав і арештів, охорони своїх концтаборів і тюрем керівництво СД просило надати необхідні сили в поліції порядку. Але вже навесні 1942 р. під егідою поліції безпеки почали створюватись окремі частини «шума» (Schutzmannschaft der Sicherheitspolizei). Батальйон СД в Києві став першим підрозділом такого типу. Цей батальйон суттєво відрізнявся від інших частин «шума», що визначала вже сама його належність до СД. Чисельність частини була вищою за її подібні, і становила 700 чоловік, але була сформована у менші підрозділи (5, згодом 7 рот по 100 чоловік). У кожній роті було виділено «ударне відділення», а до того ж існував «зондерцуг» (спеціальний взвод) із фольксдойчів, батальйонного підпорядкування. Командування частини було унітарним (без дублювання німецьких офіцерів українцями), і складалось з СС-івців. Підпорядковувалась вона безпосередньо керівництву поліції безпеки і СД на Короленка, 33. Набирався він з того ж контингенту, що й інші батальйони, тобто з мобілізованих на роботи юнаків, але передусім із немісцевих. Матеріали архівно-слідчих справ підтверджують, що із понад 90 колишніх військовослужбовців цього підрозділу, арештованих радянськими спецслужбами після війни, більшість були цивільними жителями Київської та Полтавської областей, завербованими під час транспортування на роботу до Німеччини. Але також є свідчення, що окрема рота 23-го батальйону складалася із колишніх військовополонених. Федір Зубченко на допиті в 1950 році згадав, що під час евакуації у 1943 році з Києва до Рівного перша рота, яка складалася з

⁶⁷ Прусин А. Украинская полиция и Холокост в генеральном округе Киев, 1941–1943 гг.: действия и мотивации. *Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі*. 2007. Вип. 1 (2). С. 32.

⁶⁸ Дерейко І. І. Місцеві формування німецької армії та поліції у Райхскомісаріаті «Україна» (1941–1944 роки). Київ: Інститут історії України, 2012. С. 46–47.

військовополонених, розбіглася⁶⁹. Очевидно колишні полонені були у складі й інших рот. Василь Крилов, який був родом з Воронежської області, в 1942 р. потрапив у полон, а далі у складі 23-го батальйону СД служив до 1945 р. Після війни він повернувся до рідного міста Боброва Воронежської обл. РСФСР, працював слюсарем-комплектувальником у районному об'єднанні сільгосптехніки, в 1966 р. вступив до Комуністичної партії. У районному відділенні КДБ у 1958 р. на Крилова була заведена справа агентурної розробки, але довести його провину слідчі не змогли і справу закрили. Хоча сам Василь Крилов зізнався, що «служив у німців, носив військову форму, мав на озброєнні гвинтівку, охороняв концтабір. Проте службу в каральному батальйоні й участь у вбивствах мирних громадян заперечував»⁷⁰.

Військовополонені — бригадири і сотники

Свій вибір на користь співпраці з нацистами, хоча і в жорстоких умовах ув'язнення, робили колишні військовополонені-в'язні Сирецького табору, які ставали бригадирами і сотниками. Формально бригадир — це була суто виробнича посада в таборі. Бригадир був старшим над групою в'язнів, відібраних за професіями — столярів, будівельників, теслярів, електриків, шевців тощо, який мав слідкувати за якістю виконання завдань та організовувати роботу. В більшості випадків бригадирами дійсно ставали в'язні, які володіли тим чи іншим фахом. У реальності, бригадири в табірній ієрархії були безпосередніми наглядачами і катами над іншими «не привілейованими» в'язнями, займалися знущанням і вбивством, дуже часто із власної ініціативи. Із збільшенням кількості ув'язнених у Сирецькому таборі, з'явилася посада сотника, який був старшим над бригадами, вже міг безпосередньо не виконувати покарання, а наказувати робити це іншим. У свідченнях очевидців є багато інформації про так звану «єврейську» сотню, або сотню, яка займалася «плануванням» у Бабиному Яру, тобто беззмисловою важкою фізичною роботою, корчувати дерева, викопувати пісок, переносити ґрунт і таке інше. Потрапити сюди означало вірну смерть. І основну «чорну» роботу вбивства бранців виконували бригадири і сотники. Есесівці лише дострілювали поранених. Також бригадири проводили так звану «зарядку» для новоприбулих в'язнів, під час якої змушували їх довго бігати, стрибати, повзати та виконувати інші виснажливі фізичні вправи. Досвід військового полону в минулому мав бригадир Володимир Бистров, Василь Колбас'єв, Степан

⁶⁹ ГДА СБУ, ф. 5, оп. 1, спр. 51309, арк. 25.

⁷⁰ Там само, ф. 11, спр. 773, том.2, арк. 50–52.

Куріпко, Іван Морозов. Про їх злочини стало відомо із матеріалів розслідування у листопаді 1943 року Військового Польового Суду 8-го гвардійського танкового корпусу⁷¹. Саме як військовополоненого, який не виконав наказ про реєстрацію, арештували і ув'язнили в Сирецькому таборі, лише Бистрова. Решту — підозрювали у зв'язках з партизанами, Колбас'єв був членом ВКП(б), Куріпко — співробітником НКВС⁷². Тобто для нацистських спецслужб, військовий полон у цих випадках не мав особливого значення. А от з точки зору радянської влади — це була обтяжлива обставина, на якій акцентували увагу в обвинуваченні: «будучи в Красной Армии в 1941 году сдался немцам в плен»⁷³.

Питання ставлення радянської влади до полонених червоноармійців — це ще одна трагічна сторінка в історії радянських військовополонених і тема не одного наукового дослідження. Як відомо, наказ Ставки Верховного Головнокомандування Червоної армії № 270 від 16 серпня 1941 р. визначав здачу в полон як дезертирство та «зраду батьківщині». Також був розроблений порядок перевірки та фільтрації військових, які виходили із оточення чи втікали з полону у спеціальних таборах НКВС, які проіснували до січня 1946 р. І ті, хто вижив у Бабиному Яру, не уникнули перевірок і допитів у НКВС (а пізніше МВС). Як приклад, можна навести історію Варлама Поцхішвілі, колишнього в'язня Сирецького табору, про яку стало відомо із його фільтраційної справи⁷⁴. Він був офіцером-артилеристом, у вересні 1941 потрапив у полон, а в березні 1942 року втік з Житомирського табору до своєї родини, яка жила в Києві. Під час чергової поїздки у сільські райони у пошуках продуктів харчування, Варлам Поцхішвілі вступив у конфлікт з місцевим поліцейським, за що був ув'язнений у Сирецькому таборі. Звідти восени 1943 року він був направлений до концтабору Грос-Розен. Після зволення у квітні 1945 року, він довгий час перебував у радянських перевірконо-фільтраційних таборах, через хворобу, йому дозволили повернутися додому у Київ⁷⁵. Після тривалого лікування Варлам поїхав у Москву для відновлення своїх документів офіцера Червоної армії, звідки був направлений назад до Києва для «дальнейшей проверки органами НКГБ». Із матеріалів фільтраційної справи Поцхішвілі так і не зрозуміло, чим завершилася його перевірка. Довідки і характеристики, які давали колишньому в'язню Сирецького табору співробітниками НКВС вказують

⁷¹ ГДА СБУ, ф. 5, оп. 1, спр. 46839, арк. 300–301 зв.

⁷² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 524, арк. 201.

⁷³ Там само.

⁷⁴ Державний архів Київської області (далі — ДАКО), ф. Р. 5579, оп. 1, спр. 167027.

⁷⁵ Там само, арк. 3–4 зв.

на те, що його перебування в полоні розглядалося як один із важливих компрометуючих матеріалів і приводів для його ретельної перевірки⁷⁶.

Отже, радянські військовополонені в історії Бабиного Яру постають у трьох іпостасях: як жертви масових розстрілів, як жертви рабської і примусової праці та як винуватці й співучасники вбивств. Радянські військовополонені були першими жертвами Бабиного Яру і останніми. Відразу після вступу німецьких військ у Київ, ще до початку масових розстрілів цивільних євреїв 29–30 вересня 1941 р., у Бабиному яру та прилеглих кладовищах почали страчувати «політично неблагонадійних» комуністів, політкомісарів та євреїв у військовій формі. Ці вбивства проводилися в рамках виконання наказів «про комісарів» та про «селекцію» у таборах військовополонених.

Полонених, які вціліли після селекції і не померли від голоду і хвороб у шталагах і дулагах, використовували для «брудної роботи» приховування слідів воєнних злочинів. Восени 1941 р. їх змусили засипати піском тіла розстріляних євреїв у Бабиному яру. У 1943 р. військовополонені були серед приречених бранців Сирецького табору, яких змусили відкопувати у Бабиному Яру трупи вбитих за два роки окупації людей і спалювали їх. Наприкінці цієї «роботи» в'язнів розстріляли, лише 18 чоловікам внаслідок відчайдушної втечі вдалося врятуватися. Це були останні жертви Бабиного Яру. Загалом у Бабиному Яру поховано біля 20 000 радянських військовополонених.

Історія радянських військовополонених у Бабиному Яру буде не повною, якщо не згадати тих, хто співпрацював з нацистами, погодився стати охоронцем, вступив до табірної чи міської поліції, став катом своїх товаришів по зброї і цивільного населення.

Загалом, у контексті історії військового полону доля радянських військовополонених у Бабиному Яру підтверджує расово-ідеологічне ставлення та геноцидальну практику нацистського режиму стосовно полонених червоноармійців. Одночасно політику експлуатації і необмеженого ресурсу для охоронних та воєнізованих підрозділів.

В контексті історії Бабиного Яру доля полонених червоноармійців демонструє складність цього місця пам'яті як багатоетнічного і поліконфесійного некрополя.

REFERENCE

Aristov, S. (2015). Next to Babij Yar: The Syrets Concentration Camp and the Evolution of Nazi Terror in Kiev. *Holocaust and Genocide Studies*. 3 (29), 431–459. [in English].

⁷⁶ ДАКО, ф. Р. 5579, оп. 1, спр. 167027, арк. 16.

Berkhoff, K. (2004). *Harvest of Despair. Life and Death in Ukraine under Nazi Rule*. Cambridge, Massachusetts and London, England: Belknap Press. [in English].

Berkhoff, K. (2001). The «Russian» Prisoners of War in Nazi-Ruled Ukraine as Victims of Genocidal Massacre. *Holocaust and Genocide Studies*, 1 (15), 1–32. [in English].

Berkhoff, K. (2017). «Trupy u yaru nalezhaly zhinkam, cholovikam ta ditiam»: pysmovi svidchennia 1941 roku pro vbyvstvo u Babynomu Yaru [«The Corpses in the Ravine Were Women, Men, and Children»]: Written Testimonies from 1941 on the Babij Yar Massacre] In: *Holokost i suchasnist' . Studii v Ukraïni i sviti*, 1(15), 9–38 [In Ukrainian].

Berkhoff, K. (2021). Aussage in der Heimat der Täter: Dina Proničeva im Callsen-Prozess 2021, In: *Osteuropa*. 1–2, 41–46. [in English].

Berkhoff, K. (2021). «The Shooting of the Jews Is a Fact»: Kyiv's Non-Jewish Population and the Babyn Yar Massacre, September–October 1941. *Holocaust. Studii ſi cercetări, XIII*, 1(14), 89–115. [in Ukrainian].

Budnyk, D., & Kaper, Ya. (1993). *Nychto ne zabyto: Evreiskye sudby v Kyeve (Nothing is forgotten: Jewish destinies in Kiev)*, 1941–1943. Konstanz: Hartung-Gorre. [in Russian].

Dereiko, Ivan. (2012). Mistsevi formuvannia nimetskoï armii ta politsii u Raikhskomisariati «Ukraina» (1941–1944 roky). Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].

Dubyk, M. (Eds.). (2000). Dovidnyk pro tabory, tyurmy ta getto na okupovanij terytoriji Ukrayiny (1941–1944). [A Handbook of prison camps and ghettos in the occupied territory of Ukraine, 1941–1944]. Kyiv. [in German, in Ukrainian].

Evstafieva, T. (2004). *Syretskiy kontsentratsyonnyi laher (Syretskiy concentrations camp)*. In Evstafieva, T. & Nakhmanovich, V. (Eds.) *Babyi Yar: chelovek, vlast, ystoriya. Dokumenty y materyaly*. (Vol. 1 (5), pp. 171–186). Kyiv: Vneshtorhizdat. [in Russian].

Evstafieva, T. & Nakhmanovich, V. (Eds.) (2004). *Babyi Yar: chelovek, vlast, ystoriya. Dokumenty y materyaly. [Babi Yar: human, power, history. Documents and materials] Vol. I (5): Istoricheskaia topografia. Khronolohia sobytii*. Kyiv: Vneshtorhizdat. [in Russian].

Kruglov, A., & Umanskyi, A. (2019). *Babyi Yar: zhertvy, spasytely, palachy*. Dnypro: Ukraynyskyi ynstitut yzuchenyia Kholokosta «Tkuma». [in Russian].

Kruglov, A. (Comp.). (2002). Collection of documents and materials on the destruction of the Jews of Ukraine by the Nazis in 1941–1944. Kyiv: Institute of Judaica. [in Russian].

Kruglov, Aleksandr. (2011). *Trahedyia Babeho Yara v nemetskykh dokumentakh*. Dnepropetrovsk: Tsentr «Tkuma». [in Russian].

Kucheruk, O. (2005). Pochatkovi period diialnosti ukrainskoï politsii Kyieva v chas nimetskoï okupatsii. In: *Kyiv i kyiany: Materialy hrudnevoi 2005 r. naukovo-praktychnoi konferentsii Muzeiu istorii mista Kyieva* (pp. 74–88). Kyiv: Vneshtorhizdat. [in Ukrainian].

Nakhmanovych, Vitalii. (2007). Bukovynyskyi kurin i masovi rozstrily yevreiv Kyieva 1941 r. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. (3), 76–97 Retrieved August 03, 2022, from: [http:// resource.history.org.ua/publ/journal_2007_3_76](http://resource.history.org.ua/publ/journal_2007_3_76). [in Ukrainian].

Nakhmanovych, Vitalii. (2007). Do pytannia pro sklad uchasnykiv karalnykh aktsii v okupovanomu Kyievi (1941–1943) In: *Druha svitova viina i dolia narodiv Ukrainy: Materialy 2-yi Vseukrainskoi naukovoï konferentsii, m. Kyiv, 30–31 zhovtnia 2006 r.* Kyiv: Zovnishtorhvydav. [in Ukrainian].

Pastushenko, Tatiana. (2014). Kyevske okruzhene y unychtozhenye voennoplennykh evreev: topografyia Kholokosta. In: Budnytskyi, O. & Novykova, L. (Eds.) *SSSR vo Vtoroi myrovoi voine: okkupatsyia. Kholokost. Stalynyzm*, 98–111. Moskva: Polytycheskaia entsyklopedyia. [in Russian].

Pastushenko, T. (2021). Tabory dlia radianskykh viiskovopolonenykh u Kyievi, 1941–1943 rr. *Babyn Yar: liudyna, vlada, istoriia. Dokumenty i materialy. Elektronne vydannia* Retrieved from: http://history.kby.kiev.ua/articles#/publication/doc_4946.Tabori_dlya_radyanskih_viiskovopolonenykh_u_Kyievi_1941-1943_rr..html. [in Ukrainian].

Prusin, Alexander. V. (2007). A Community of Violence: The SiPo/SD and Its Role in the Nazi Terror System in Generalbezirk Kiev. *Holocaust and Genocide Studies*. 1 (21), 1–30. [in English].

Prusin, Alexander. (2007). Ukraynskaia polytsyia y Kholokost v heneralnom okruhe Kyev, 1941–1943: deistvyia y motyvatsyy. *Holokost i suchasnist'.* *Studii v Ukraini i sviti*. 1(2), 31–59. [In Russian].

Rüter, C. F., & De Mildt, Dick, W. (Eds.) (1968–2012). *Justiz und NS-Verbrechen. Sammlung deutscher Strafurteile wegen nationalsozialistischer Tötungsverbrechen 1945–1999.* (Vols. 1–49). Amsterdam: Amsterdam University Press. [in Germany].

Smolii, V. A., Bazhan, O. V., Boriak, H. V., Vronska, T. V., & Lysenko, O. Ye. (Eds.) (2014). *Kyiv: viina, vlada, suspilstvo. 1939–1945 rr.: Za dokumentamy radianskykh spetssluzhb ta natsyistkoi okupatsiinoi administratsii.* Kyiv: Tempora, [in Ukrainian].

Sytnyk, D. (2020). Formuvannia ukrainskoi politsii u Kyievi (1941–1943). *Naukovi zapysky NaUKMA. Istorychni nauky.* (3), 40–48. [in Ukrainian].

Trubakov, Zakhar. (1997). *Taina Babieho Yara (The mystery of Baby Yar).* Tel-Aviv: Kruhozor. [in Russian].

Wiehn, E. R. (Ed.) (1991). *Die Shoah von Babij Jar: Das Massaker deutscher Sonderkommandos an der jüdischen Bevölkerung von Kiew 1941 fünfzig Jahre danach zum Gedenken.* Konstanz: Hartung-Gorre. [in German, in Ukrainian].

Tetiana Pastushenko,

Candidate of Historical Sciences (Ph.D.),

Senior Researcher at the Department of History

of Ukraine During World War II,

Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Kyiv),

Ukraine, tetiana_p@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0775-3788>

SOVIET PRISONERS OF WAR IN THE HISTORY OF BABYN YAR

*The article covers the fate of Soviet POWs in the context of the tragic events in Babyn Yar during the Nazi occupation. Captured Red Army soldiers appear in the history of this place of mass murder in three hypostases: as victims of executions, as performers of slave and forced labour, mainly prisoners of the Syretsky camp, and as perpetrators of the murders in Babyn Yar. **The purpose of the article** is to investigate under what circumstances and when the murders of prisoners of war in Babyn Yar took place, who were these executed soldiers and commanders of the Red Army; what forced labour was used to work with prisoners of war in Babyn Yar; what role in the murders in Kyiv played the units of the Ukrainian auxiliary police and the number of prisoners of war in these paramilitary units. **The research tasks** are to reconstruct the events at Babyn Yar in the broader context of Nazi occupation policy in Kyiv and the place and role of Soviet POWs in these events. The sources of the research were reports of the security police and the SD, materials of archival and investigative files of the NKVD and eyewitness testimonies. **The methodology** combines the approaches of historical hermeneutics, history of everyday life and social anthropology. **The scientific novelty** lies in the formulation of the research question. Babyn Yar is usually associated with civilian victims of Nazism, mostly Jews. Various aspects of the fate of Soviet POWs have not been comprehensively described. **Conclusions.** It is proved that Soviet prisoners of war were the first victims executed at Babyn Yar and among its last. In total, about 20,000 Soviet prisoners of war were buried in Babyn Yar. Among the ways to survive in the unbearable conditions of captivity was collaboration with the Nazis. Among the captured Red Army soldiers were those who agreed to become a guard, joined the camp or city police, became the executioner of their comrades in arms and civilians*

Keywords: *Babyn Yar, Soviet prisoners of war, World War II, Holocaust, Nazi occupation regime, forced labour, collaboration.*